

תולדות יהודי רוסיה

♦♦ מחלוקות פולין עד נפילת הקיסרות הרוסית, 1772-1917

בעריכת איליה לוריא

תולדות יהודי רוסיה

עורך ראשי
ישראל ברטל

א. מימי קדם עד העת החדשה המוקדמת

ב. מחלוקות פולין עד נפילת הקיסרות הרוסית, 1772–1917

תולדות יהודי רוסיה

מחלוקות פולין עד נפילת הקיסרות
הרוסית, 1772–1917

עורך
איליה לוריא

מרכז זלמן שזר לחקר תולדות העם היהודי
ירושלים

עריכה לשונית: נילי הירט
ריכוז המערכת: טליה יקיר
הפקה והבאה לדפוס: יחזקאל חובב

ספר זה יוצא לאור בסיוע
קרן הזיכרון לתרבות יהודית
משרד התרבות והספורט – מינהל התרבות והאמנויות

מסת"ב 2-294-227-965-978

מספר קטלוגי 185-620

© כל הזכויות שמורות למרכז זלמן שזר לחקר תולדות העם היהודי, תשע"ב
אין להעתיק או להפיץ ספר זה או קטעים ממנו, בשום צורה ובשום אופן, אלקטרוני או מכני,
לרבות צילום או הקלטה, ללא קבלת אישור בכתב מהמוציא לאור.
סדר ועימוד: מרכז זלמן שזר
לוחות: מכון האופסט שלמה נתן; הדפסה: דפוס גרפית בע"מ
כולם בירושלים

תוכן העניינים

9	הקדמה: תולדות יהודי רוסיה, כרך שני	איליה לוריא
---	------------------------------------	-------------

שער ראשון: הקיסרות הרוסית והחברה היהודית

	פרק ראשון	
15	התפתחות החקיקה כלפי היהודים ברוסיה (1881–1772)	ג'ון קליד
	פרק שני	
	היינץ־דיטריך לונה	
24	מתיקון לאפליה: נטיות חדשות במדיניות כלפי היהודים בקיסרות הרוסית 1914–1881	
	פרק שלישי	
45	היהודים והצבא: היבטים חברתיים ותרבותיים	יוחנן פטרובסקי־שטרן
	פרק רביעי	
63	הצנזורה הממשלתית על הפרסומים היהודיים בקיסרות הרוסית	דמיטרי אליאשביץ'

שער שני: חייה הפנימיים של החברה היהודית

	פרק חמישי	
75	החסידות ברוסיה הצארית: היבטים היסטוריים וחברתיים	דוד אסף וגדי שגיב
	פרק שישי	
113	האליטה הלמדנית ביהדות ליטא: דמותה ותדמיתה	אוריאל גלמן
	פרק שביעי	
124	ההשכלה היהודית באימפריה הרוסית	מרדכי זלקין
	פרק שמיני	
141	החברה היהודית מחוץ לתחום המושב	איבון קליינמן

157	הקראים בקיסרות הרוסית	פרק תשיעי מקסים גמל
168	יהודי בוכרה תחת השלטון הרוסי 1864–1917	פרק עשירי זאב לוין

שער שלישי: היבטים דמוגרפיים ומגדריים

181	המשפחה היהודית ברוסיה	פרק אחד עשר שירן י' פריז
197	היבטים דמוגרפיים של יהדות האימפריה הרוסית בשלהי המאה התשע עשרה	פרק שנים עשר שאול שטמפפר

שער רביעי: אידאולוגיה ופוליטיקה

215	התפתחותה של התנועה הציונית ברוסיה, 1881–1917	פרק שלושה עשר יוסי גולדשטיין
240	התנועה הליברלית היהודית ברוסיה	פרק ארבעה עשר כריסטוף גסנשמידט
253	סוציאליזם יהודי והבונד ברוסיה	פרק חמישה עשר יונתן פרנקל
263	היהודים בתנועות הפוליטיות ברוסיה	פרק שישה עשר אולג בודניצקי
271	צמיחתה של הפוליטיקה האורתודוקסית באימפריה הרוסית	פרק שבעה עשר ולדימיר לוין, איליה לוריא

שער חמישי: תרבות יהודית חדשה

	פרק שמונה עשר
305	ישראל ברטל מורשת ומרד: הספרות העברית באימפריה הרוסית
	פרק תשעה עשר
333	אברהם נוברשטרן צמיחתן של ספרות ותרבות יידיש המודרניות
	פרק עשרים
364	ולדימיר חזן הספרות הרוסית־יהודית
	פרק עשרים ואחד
376	הלל קזובסקי אמנות, מוזיקה ותאטרון בתרבותה הלאומית של יהדות רוסיה
	קונטרס תמונות בין עמ' 192–193
407	מפתח אישים ומקומות
423	רשימת המשתתפים

הקדמה: תולדות יהודי רוסיה, כרך שני

איליה לוריא

חלוקות פולין בשנים 1772, 1793 ו-1795 הביאו להעברתה של רוב אוכלוסיית יהודי פולין לשלטון הקיסרות הרוסית. נוסף על היותו אירוע חשוב בתולדות עם ישראל היה סיפוח זה של יהודי פולין בעל משמעות רבה להתפתחותן של החברה והתרבות בקיסרות עצמה.

יהודים יוצאי ערי אשכנז התחילו להתיישב על אדמות פולין בימי הביניים המוקדמים. הם הצליחו ליצור במרוצת כמה מאות שנים תרבות מפותחת וייחודית אשר שאבה ממקורות אשכנזיים ישנים, אך באותה עת העשירה מאוד את המסורת הדתית והחברתית של אשכנז. בתנאים הפוליטיים והחברתיים המיוחדים של מלכות פולין ליטא הגיעו מערכות השלטון העצמי של היהודים לשיא התפתחותן והשתלבו אורגנית במרקם הקורפורטיבי של המדינה הפאודלית. האוכלוסייה היהודית הייתה למעשה קורפורציה ימי-ביניימית נפרדת, וחלק בלתי נפרד של החברה הפולנית מבחינה כלכלית וחברתית. זכויותיה הכלליות, מעמדה החברתי ומערכת היחסים שלה עם השלטון המרכזי הוגדרו בחקיקה מיוחדת – הפריבילגיות או כתבי הקיום שהעניקו שליטי פולין וליטא ליהודים.

היותם של המוני יהודי פולין לגתינים רוסים (לפי הערכות אחדות הגיע מספרם באזורים שסופחו לרוסיה לכ-800,000 איש) סימן את תחילתו של עידן חדש בתולדותיהם, עידן של פירוק הדרגתי של מערכת השלטון העצמי על ידי מוסדות המדינה הריכוזית ושל התפוררות החברה היהודית המסורתית. למעשה, עם הסיפוח התחיל תהליך היווצרותה של זהות יהודית חדשה – זהות יהודית-רוסית.

כך זה, שבכתיבתו השתתפו חוקרים מישראל, רוסיה, ארצות הברית ואירופה, מוקדש להיבטים שונים של חיי היהודים בקיסרות הרוסית בתקופה שבין חלוקות פולין לבין המהפכות של 1917.

הכרך פותח במדור שעוסק בעיצובה והתפתחותה של המדיניות האימפריאלית כלפי היהודים ('הקיסרות הרוסית והחברה היהודית'). לצד הסקירה הכללית של המדיניות היהודית של השלטון הרוסי (במאמרים מאת ג'ון קליר והינץ-דיטריך לון) נידונות סוגיות פוליטיות שהייתה להן השפעה מיוחדת על החברה היהודית; אלו הם מאמרים

הקדמה

על גיוס היהודים לצבא הרוסי (מאת יוחנן פטרובסקי-שטרן) ועל הצנזורה על הספרים היהודיים (מאת דמיטרי אלישביץ').

במדור השני ('חייה הפנימיים של החברה היהודית') נבחנות צורות שונות של החיים הרוחניים והחברתיים של יהודי רוסיה. יהדות הקיסרות לא הייתה אחידה לא מבחינה רעיונית ולא מבחינה תרבותית-אתנית. שלושה זרמים רעיוניים עיקריים עיצבו את פניה במאה התשע עשרה: החסידות (לתנועה זו מוקדש מאמרו של דוד אסף וגדי שגיב), תנועת המתנגדים המתבססת על טיפוח האידאלים המסורתיים של למדנות תורנית (דמותה נידונה במאמרו של אוריאל גלמן) ותנועת ההשכלה (שמוקדש לה מאמרו של מרדכי זלקין). במחצית השנייה של המאה התשע עשרה, אחרי הקלות מסוימות בחקיקה המפלה, התחילה התיישבותם של יהודים רבים מחוץ לתחום המושב. הקהילות החדשות שצמחו באזורים הפנימיים של רוסיה – בראש ובראשונה בשתי ערי הבירה – היו מבחינות רבות שונות מקהילות תחום המושב באופיין ובאורחות חייהן. הבדלים אלו נבחנים במאמרה של איבון קליינמן המתרכז בעיקר ביהודי מוסקווה וסנקט פטרבורג.

קבוצות יהודיות אתנו-דתיות, שלא היו חלק מהיהדות האשכנזית ברוסיה, הן נושא המאמרים מאת מקסים גמל ('הקראים בקיסרות הרוסית') וזאב לוין ('יהודי בוכרה תחת השלטון הרוסי 1864–1917').

מאמר מיוחד מאת שאול שטמפר עוסק בניתוח הנתונים הסטטיסטיים אשר מספקים מושג כללי על מבנה החברה היהודית ברוסיה ועל אפיוניה הדמוגרפיים, ואילו שאלות בנושא המשפחה ומעמדה של האישה היהודית נידונות במחקרה של שאירן י' פריז. שני המאמרים האלה מרכיבים את המדור השלישי של הספר ('היבטים דמוגרפיים ומגדריים').

בתחילת שנות השמונים של המאה התשע עשרה חלה התעוררות בחיים החברתיים והפוליטיים של יהודי רוסיה: בזירה הציבורית הופיעו מפלגות ותנועות פוליטיות יהודיות ראשונות, ובה בעת בלטה השתתפותם של היהודים בחיים הציבוריים והתרבותיים של הממלכה. המדור הרביעי של הספר ('אידאולוגיה ופוליטיקה') מוקדש לעיון באידאולוגיות ובמצעים פוליטיים שזכו לתהודה רבה ברחוב היהודי באותה תקופה. תנועות שצמחו בקרב יהודי רוסיה – ציונות, סוציאליזם, אוטונומיזם וליברליזם – נידונות במאמרים של יוסי גולדשטיין, יונתן פרנקל וכריסטוף גסנשמידט. למדור זה שייכים גם מאמרו של אולג בודניצקי שבוחר את השתתפותם של היהודים בתנועות ובמפלגות פוליטיות כלל-רוסיות ומחקרם של ולדימיר לוין ואיליה לוריא על הפעילות הציבורית-פוליטית של האורתודוקסיה היהודית ברוסיה.

המדור האחרון של הכרך ('תרבות יהודית חדשה') מוקדש למורשת העשירה של יהודי רוסיה. יצירתם הספרותית בשלוש השפות עברית, יידיש ורוסית נידונה במאמריהם של

הקדמה

ישראל ברטל, אברהם גוברשטרן וולדימיר חזן. מחקרו המקיף של הלל קזובסקי מוקדש לתולדות האמנות, המוזיקה והתאטרון היהודי ולבחינת תפקידם בהתפתחותה של התרבות היהודית הלאומית בשטחה של קיסרות רוסיה.

כל המאמרים (מלבד מאמרו של יונתן פרנקל שראה אור באנציקלופדיה 'זמן יהודי חדש') נכתבו במיוחד לקובץ זה. גישות שונות המשקפות את מצב המחקר העכשווי על תולדות יהודי רוסיה מצאו כאן את ביטויין. זהו ניסיון חלוצי לסכם מחקר של שנים רבות אשר התנהל במרכזים אקדמיים במדינות שונות ולהציג נרטיב היסטורי כולל ומעורכן של חיי היהודים ברוסיה הצארית בתקופה רוויית משברים וזעזועים חברתיים רבי עוצמה.

*

חובה נעימה לי להודות כאן לכל מי שתרום להופעת הספר: למחברי המאמרים, לעורך הסדרה פרופ' ישראל ברטל, למתרגמים רן הכהן, ד"ר ולדימיר (וועלוול) טשרנין, ד"ר יהודית קאליק ועפר קובר, לעורכת הלשון נילי הירט ולעובדי מרכז זלמן שזר, המנכ"ל צבי יקותיאל, המביא לבית הדפוס יחזקאל חובב ומתאמת הפרסומים טליה יקיר.

תודתי העמוקה נתונה גם לאנשים ולמוסדות שהעמידו לרשותנו חומר ויזואלי עשיר המאפשר לקוראים להציץ מבעד לפרגוד הזמן ולראות את הדמויות מן העולם שלא קיים עוד. אני מודה לוולרי דימשיץ ולאלה סוקולוב ממרכז 'היודאיקה הפטרבורגית' באוניברסיטה האירופית של סנקט פטרבורג, למיקי יואלסון מהמרכז לחקר הפולקלור באוניברסיטה העברית בירושלים, לבנימין לוקין מהארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי בירושלים, למקסים גמל מהחוג למדעי היהדות הממלכתית של מוסקוה ולחוקר האמנות הירושלמי הלל קזובסקי.

תודה מיוחדת מכל הלב לקרן הזיכרון לתרבות יהודית (Memorial Foundation for Jewish Culture) בניו יורק ולמנהלה ד"ר ג'רי הוכבאום על הסיוע לעבודה על כרך זה והוצאתו לאור.

שער ראשון

הקיסרות הרוסית והחברה היהודית

פרק ראשון

התפתחות החקיקה כלפי היהודים ברוסיה (1772–1881)

ג'ון קלייר

התקופה שבין 1772 ל-1801

עם היותם של היהודים הפולנים לנתינים רוסים לאחר חלוקת פולין בשנים 1772, 1793 ו-1795 מצאו עצמם המחקקים בפני ארץ לא נודעת מבחינה משפטית, שכן צו משנת 1744 אסר על היהודים לגור באימפריה ולו גם זמנית. ממסלתה של הקיסרית יקטרינה השנייה (1764–1796) ציוותה שנוכחותם של היהודים תהיה נסבלת, ולא זו בלבד אלא שהיא אף אישרה את הזכויות המיוחדות שמהן הם נהנו בממלכה הפולנית-ליטאית. שימורו של הממשל העצמי האוטונומי של היהודים, ה'קהל', היה החשוב ביותר עבורם. החלטתה של יקטרינה הייתה פרגמטית, ונבעה מתוך האמונה שהיהודים הם נכס חברתי עירוני שיכול לסייע להתפתחותן של הערים באימפריה הרוסית. אלא שלא הייתה מודעות רבה לכך שלא כל היהודים עסקו במסחר ובמלאכה בסביבה עירונית. רק בהדרגה הבינו הפקידים הרוסים שיהודים רבים חיים בכפרי איכרים ועוסקים בהם במסחר זעיר או מפעילים מונופולים כלכליים ששכרו מאצילים פולנים בעלי קרקעות, כמו הזכות להפעיל טחנות. החשובה מבין הפעילויות האלה הייתה ייצורם ומכירתם של משקאות אלכוהוליים.

תקופת שלטונה של יקטרינה השנייה עמדה בסימנו של מתח בלתי פוסק בין מאמציה המתמידים של המדינה להקנות ליהודים זכויות ופריבילגיות לקיים פעילויות כלכליות כאשר אלו נחשבו מועילות, לבין הגבלתן של פעילויות שנתפסו כבלתי פרודוקטיביות או כמזיקות מבחינה כלכלית. הזכות הכלכלית המיוחדת החשובה ביותר שניתנה ליהודים הייתה הכללתם בהוראות של 'כתב הזכויות לערים' של יקטרינה מ-1785, אשר העניק לערי האימפריה גופי ממשל אוטונומיים (מועצות מוניציפליות). פסיקה מ-1786 של הסנט הרוסי, הגוף המפרש את חוקי האימפריה, העניק ליהודים ספציפית את הזכות להצביע בבחירות למוסדות אלו ולשרת בהם. היהודים ניצלו את הזכויות האלה, והדבר הדאיג הן את מנהיגיהם הדתיים, אשר חששו מהתקרבותם של היהודים לגויים, הן תושבים לא-יהודים של הערים, אשר ראו ביהודים יריבים כלכליים רבי עוצמה. על

אף כמה הגבלות אד הוק שהטילו מושליהם של הפלכים, כמו הגבלת מספרם של הנציגים היהודים לכדי שליש מבין כלל הנציגים, הוסיפו היהודים להשתתף בממשל המוניציפלי.

החלוקות של פולין פתחו שווקים חדשים לפני יהודי פולין לשעבר, וסוחרים יהודים עשירים מביילורוסיה ניסו לרכוש לעצמם גישה להזדמנויות הכלכליות על ידי הצטרפות לגילדות הסוחרים במוסקווה. הדבר עורר מחאה בקרב סוחרים מוכרים ומבוססים במוסקווה, והם האשימו את היהודים בהתנהגות פיננסית פסולה ובמעשי הברחה. לאחר חקירה ממושכת החליטה הממשלה שהיהודים באימפריה ייהנו אוטומטית מן הזכויות שהובטחו להם בשנת 1772 אך ורק באזורים שסופחו מפולין, או באזורים שאושרה במיוחד כניסתם אליהם כמו אזורי 'רוסיה החדשה', דהיינו אזור הערבות שמצפון לים השחור, אשר זה לא כבר החלה ההתיישבות בו. השימוש בעיקרון זה, שזכויות ליהודים קיימות רק אם פורטו במיוחד, לא היה עקיב, אך הוא ציין את תחילתן של הגבלות המגוריים שנועדו בשם 'תחום המושב'. תחת שלטונה של יקטרינה נהנו היהודים מזכויות תנועה מלאות בתוך תחום המושב. אפילו יהודים מן המעמד החברתי של 'עירוניים' (מְשֻׁצְנִיָּה) הורשו לנוע בחופשיות, ואילו לעירוניים שאינם יהודים לא ניתנו זכויות כאלה. חוקרים היו חלוקים באשר למקורותיהם של חוקים שהטילו מגבלות על היהודים, כמו הטלתו של מס בשיעור כפול שהוטל ב-1794 (אך לא חודש אחרי 1812) ונועד כנראה לעזור במימון ההוצאות הצבאיות שהיו כרוכות במדיניות ההתפשטות של האימפריה. מס אחר התקבל בברכה רבה יותר: תקנות מן השנים 1794 ו-1796 שחררו מחובת השירות הצבאי האישי את כל היהודים, בכללם יהודים 'עירוניים', בתמורה לתשלום כבד של 500 רובל ששילמה הקהילה עבור כל שחרור של מועמד לגיוס. התושבים העירוניים הלא-יהודים לא נהנו מאפשרות כזאת.

בדרך כלל נהנו היהודים מסובלנות דתית ניכרת באימפריה, אף על פי שתמיד הוצעו להם תשלום כספי או הפחתת עונשים פליליים לעבריינים אם ימירו את דתם. את ראשי הכנסייה הרוסית האורתודוקסית העסיקו יותר החששות שמגעים עם יהודים יביאו להתיהדות בקרב האיכרים מאשר מאמצים להמרת דתם של היהודים לנצרות. תמיד הייתה עמימות כלשהי סביב ההגדרה של 'יהודי' ('יְהוּדִי', או 'ז'יד' – כינוי מגומס פחות). החוק התייחס אליהם לעתים כאל מעמד חברתי (סוסלוביה), לעתים כאל קבוצה אתנית (פְּלִמְיָה), או אפילו כאל חלק מקבוצת ה'זרים' ('אינורודצ'י') המוגנת. אולם הקטגוריה הדתית תמיד קיבלה קדימות. עד לנפילתו של המשטר, יהודי שהמיר את דתו לנצרות חדל להיות 'יברי' בעיני החוק.¹

1 על היהודים תחת שלטונה של יקטרינה השנייה ראו: Д. Клиер, *Россия собирает своих евреев*, Москва, Иерусалим 2000, pp. 95–145

התפתחות החקיקה כלפי היהודים ברוסיה

בתקופת שלטונו של יורשה של יקטרינה, פאבל הראשון (1796–1801), עלתה סוגיית הגדרתה של 'השאלה היהודית' במדינה הרוסית. מקורה היה בשיח של ימי הנאורות על היהודים ובגילוי של מציאות חייהם בתחום המושב, ובמיוחד של התפקיד שמילאו בכלכלה הכפרית. 'השאלה היהודית' ברוסיה נשענה על שתי הנחות. רעיון 'הקנאות היהודית' הניח שמאות שנים של רדיפה ושל הספרות התלמודית יצרו בקרב היהודים מנטליות של גטו, אשר יחד עם תחושת העליונות כלפי הגויים, ששאבה את כוחה מן הדת, מנעה מהם להיות אזרחים נאמנים למדינה. אחת ההשלכות של הדבר הייתה 'הנצלנות היהודית': נטייתם של היהודים לחיות על ניצול עבודתם של שכניהם הנוצרים, במיוחד האיכרים. הפתרון לכך היה אמור להיות הפלת המחסומים על ידי שילובם בתרבות הסובבת (שהוגדר בדרכים שונות: כ'התקרבות' [סבליז'ניה] ו'מזיוג' [סליינייה]) ועל ידי הגברת יצרונתם בעיקר באמצעות יישובם על הקרקע. להפצתם של רעיונות אלו סייעו דוחות רבי השפעה מאת מושל פלך ליטא, איבן פריזל, ומאת המשורר והסנטור גבריאל גרן-בין. שניהם שילבו את האידאליים של תנועת ההשכלה בגרמניה והמאמצים של 'האבסולוטיזם הנאור' להשיג רפורמה על ידי השלטה של סדרים (règlement).²

התקופה שבין 1801 ל-1825

שנות שלטונו הראשונות של אלכסנדר הראשון אופיינו בניסיונות לערוך רפורמות פנימיות, כגון ייעול של מוסדות השלטון ומאמצים לשפר את תנאי מחייתם של האיכרים הצמיתים. את הדחף לעריכת הרפורמות הכניע בסופו של דבר המאבק נגד צרפת של נפוליאון. מודעות גוברת ל'שאלה היהודית' ואיזודאיות באשר לזכויות היהודים בשטחים שסופחו זה לא כבר מפולין הצמיחו ניסיונות להביא לשינוי באמצעות חקיקה כך שהיהודים יהיו אזרחים טובים ומועילים יותר. ועדה של פקידים בכירים חיברה את קודקס החוקים השיטתי הראשון עבור היהודים, התקנות (פולו'ניה) של שנת 1804. התקנות שיקפו את הגישה הליברלית של שלטונו המוקדם של אלכסנדר, שהתירה ליהודים ללמוד בכל מוסד חינוך והשכלה רוסי כדי לקדם את השתלבותם בתרבות הסובבת ולהקנות להם 'נאורות'. בה בעת, שיטת 'הקהל', שבעיני רבים בה הייתה מעוגנת התבדלותם של היהודים, נותרה על כנה, שכן למדינה לא היה שום אמצעי אחר לפקח על היהודים ולמשול בהם. מסיים מיוחדים שהוטלו על קהילות יהודיות וכן מערכת בתי הדין הרבניים לא שוננו. במאמץ לקדם את היצרנות ('פרודוקטיביזציה') נוצרו עבור היהודים מעמדות כלכליים חדשים. קרקע והקלות מס

Ibid., pp. 146–194 2

תולדות יהודי רוסיה הוא מפעל מדעי ראשון מסוגו הרואה אור בלשון העברית, ויחיד במינו מבחינת היקפו, תכניו ורמתו המקצועית. בפני הקורא הישראלי נפרס סיפורה של קהילה יהודית רבת-פנים – סיפור שראשיתו בעת העתיקה באזורים שמצפון לים השחור, והוא נמשך והולך עד לתקופה שלאחר קריסתה של ברית המועצות בשלהי המאה העשרים. פרקי הסדרה נכתבו בידי חוקרים מישראל, מאירופה המזרחית והמערבית ומאמריקה, והם מייצגים קשת רחבה של אסכולות היסטוריוגרפיות, גישות וסגנונות מדעיים.

המאמרים הרואים אור בכרך השני של הסדרה עוסקים בהיבטים שונים של חיי היהודים בקיסרות הרוסית, מחלוקות פולין והעברתם של רוב יהודי פולין לשלטון הקיסרות ועד לקריסתו של המשטר הצארי במהפכות של שנת 1917. חמשת שערי הספר דנים בין השאר בהתפתחותה של החקיקה האימפריאלית כלפי היהודים; בזרמים דתיים, חברתיים ופוליטיים בקרב יהודי רוסיה; בתהליכים דמוגרפיים שאפיינו את התפוצה היהודית הגדולה בעולם בשיא התפתחותה; בצמיחתה של ספרות יהודית בעברית, ביידיש וברוסית; ובהתפתחותן של צורות שונות של התרבות הלאומית היהודית בשטחה של האימפריה.

האיורים שעל העטיפה: בית כנסת ברודסקי בקייב, גלויה מתחילת המאה העשרים; עמוד השער של פנקס חברה קדישא בקמנץ-פודולסקי, אחרי שנת 1796; יהודי מליטא עם רעייתו ובתו.

עיצוב העטיפה: סטודיו מירה קידר / שולמית מאיר

0 01850000620 0
דאנאקורד 185-620
מחיר מומלץ 92.80 ₪